

Т. Ю. Запривода*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛІТАРНИХ ДОМАГАНЬ ОСОБИСТОСТІ
НА МАТЕРІАЛАХ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

Розглянуто результати дослідження елітарних домагань особистості за даними художніх творів, проаналізовано особливості та динаміку змін елітарних домагань у відповідності до життєвих подій героїв літературних творів, а також фактори, що впливають на процес їх формування та функціонування.

Ключові слова: елітарні домагання, цінності, життєві домагання, комунікативні здібності.

Рассмотрены результаты исследования элитарных притязаний личности по данным художественных произведений, проанализированы особенности и динамика изменений элитарных притязаний в соответствии с жизненными событиями героев литературных произведений, а также факторы, которые влияют на процесс их формирования и функционирования.

Ключевые слова: элитарные притязания, ценности, жизненные притязания, коммуникативные способности.

The results of the research of personality's elite claims are regarded according to the data of literary works, features and change dynamics of elite claims are analysed in accordance with the live events of the heroes from the literary works, and also factors that influence on the process of their forming and functioning are regarded.

Key words: elite claims, values, vital claims, communicative capabilities.

Постановка проблеми. Елітарні домагання як психологічний феномен є складовою життєвих домагань особистості, предметом яких є належність до еліти. Дослідження особливостей елітарних домагань ускладнено відсутністю достатніх теоретичних та практичних даних у класичній та сучасній науці щодо закономірностей їхнього розвитку та функціонування. Елітарні домагання, цей новий та недосліджений феномен, можна визначити як сукупність очікувань особистості щодо ймовірності здобуття нею певного рівня досягнень, самооцінки своїх можливостей та значущості цих досягнень. Виходячи з цього, можна отримати певні дані з досліджень, що були проведені класичною школою К. Левіна (Ф. Хоппе [2], Т. Дембо [12], М. Юкнат [2] та ін.), щодо феномена домагань особистості, які визначалися як прагнення індивіда до мети такої складності, яка на його думку, відповідає його здібностям.

У сучасних дослідженнях домагання розглядаються в контексті життєвих домагань як феномен самоздійснення особистості та антиципації нею свого майбутнього згідно своїх можливостей та цінностей (П. П. Горностай [5], Т. О. Ларіна [11], Т. Титаренко [16] та ін.).

Проблема розробки емпіричного матеріалу для дослідження елітарних домагань особистості в структурі життєвих домагань є на сьогодні достатньо актуальною. Тому спроба дослідити елітарні домагання за допомогою такого методу психологічного дослідження як аналіз поведінки героїв літературних творів дає нам можливість провести первинний пошук основних детермінант виникнення та розвитку елітарних домагань, добути матеріал для тематичного дослідження, збагатити його прикладами та додати їм наочність.

Можливість будь-якого дослідження змісту того чи іншого феномена поведінки людини за матеріалами художніх творів витікає з основних постулатів, визначених К. Леонгардом. По-перше, багато письменників є відмінними спостері-

гачами, які добре володіють здібністю спостереження та проникнення у внутрішній світ людини. По-друге, літературна обдарованість письменника допомагає виразити результати спостереження, узагальнення, типізації та взагалі творчих роздумів у літературну форму через конкретні образи людей з їхніми думками, почуттями, мотивами поведінки, цінностями та відповідними діями.

Як зазначає К. Леонгард, «істинну психологічну основу розповідь знаходить лише у тому випадку, коли письменник більш чітко обґрунтовує особливості поведінки героя, тобто чи всебічно показує нам незвичну людську індивідуальність, чи зображує еволюцію – своєрідність процесу розвитку даної індивідуальності» [13, с. 179].

Метою даної статті є виявлення та дослідження проявів елітарних домагань особистості у героїв творів художньої літератури.

Виклад основного матеріалу. Дослідження особливостей елітарних домагань було спрямовано на розкриття змісту цього феномена, особливо у молоді (молодих героїв художніх творів), вивчення мотивації елітарних домагань та тенденції досягання взагалі, цінності особистості у героїв з елітарними домаганнями, динаміки змін елітарних домагань у відповідності до життєвих подій, труднощів, перешкод на шляху досягнення цілей особистості тощо. У зв'язку з цим було підібрано твори, які, насамперед, зосереджені на психологічній еволюції особистості молодшої людини з помітними амбіціями, високими суспільними домаганнями, де продемонстровані ціннісні орієнтації та мотиваційна сфера героїв, умови проявів та розвитку самих елітарних домагань. Дослідження проводилося за схемою, що виявляла ті паттерни поведінки та реакції особистості, які зумовлені предметом даного дослідження.

Схема аналізу елітарних домагань складалася з таких основних розділів:

1. Родина та родинні стосунки (соціальні обставини: соціальний стан родини, сімейний статус; родинні стосунки; ступінь заможності родини; цінності та погляди батьків; вплив батьків на формування особистості підлітка; «сімейні таємниці», особливі обставини у житті родини).

2. Особистісні риси героя у підлітковому та юнацькому віці (здібності та таланти; ступінь наявності раціонального та емоційного інтелекту; наявність відповідного навчання; рівень домагань, наявність елітарних домагань; самооцінка та її динаміка; характерологічні властивості (наполегливість, сміливість, емоційна стабільність, збудливість, цілеспрямованість тощо); поведінка та реакції після поразки та після успіху; життєві цілі та ціннісні орієнтації особистості; динаміка зміни цілей та цінностей; труднощі адаптації до зміни середовища; типові життєві конфлікти; конфлікти цінностей тощо).

3. Взаємовідносини з оточуючими (загальний тип відносин (доброзичливі, напружені, ворожі тощо); динаміка відносин з оточуючими; наявність «вчителя життя», його вплив на героя; можлива корекція поведінки героя з боку оточуючих).

4. Життєвий шлях особистості (динаміка особистісних рис; динаміка цінностей та мотивів поведінки).

5. Позитивність історії як здійснення можливостей особистості досягти успіху.

Для аналізу елітарних домагань була розглянута низка художніх творів, які, на нашу думку, дають яскраві розгорнуті приклади проявів елітарних домагань у молодих героїв, добре ілюструють зміст та динаміку елітарних домагань, утілених у життя героїв, яке саме й розгортається відповідно цим домаганням (успіху чи невдачам у їх втіленні у практику самобуття). Серед вибраних творів такі романи, як романи російських письменників І. А. Гончарова «Звичайна історія» [4] та Г. П. Данилевського «Княжна Тараканова» [6]; романи американського письменника Теодора Драйзера «Американська трагедія» [7; 8] та «Фінансист» [9];

роман Оноре де Бальзака «Шагренева шкіра» [1]; поема Н. В. Гоголя «Мертві душі» [3]; роман французького письменника А. Камю «Падіння» [10]; роман англійського письменника О. Уайльда «Портрет Доріана Грея» [15]. Серед сучасних творів був використаний роман В. Пелевіна «Ампір В» [14].

На першому етапі аналізувалася біографія героя літературного твору згідно зі схемою аналізу – від дитинства до часу, означеному у творі як кінцевий для логіки твору. На другому етапі проводилося узагальнення проявів елітарних домагань та чинників, що впливають на їх виникнення та розвиток, по всіх аналізованих творах.

Елітарні домагання у виділених художніх творах спостерігаються ще в дитинстві та у ранньому підлітковому віці. Зразки елітарної позиції можуть братися героями з літератури, казок, героїв сучасності чи минулого тощо. Наприклад, герой В. Пелевіна наявно демонструє наявність елітарних домагань: «У дитинстві мені часто хотілося чудового. Мабуть, я б не відмовився стати тибетським йоґою, який літає... чи учнем колдуна, як Карлос Кастанеда та Гаррі Поттер. Я б згодився б й на долю простіше: стати героєм космосу, відкрити нову планету чи написати один з тих великих романів, котрі зворушують людське серце...» [14, с. 39].

Ще у дитинстві герой твору «Шагренева шкіра» О. де Бальзака вирішив стати великою людиною. «Я нібито відчував, що в мені зріє думка, котра заслуговує вираження, система, гідна бути обґрунтованою, знання, гідні бути викладеними» [1, с. 34]. Він вирішує досягти слави, у думках часто буває генералом, імператором, Байроном (тобто поетом).

Героїня роману Г. П. Данилевського «Княжна Тараканова» втілює найвище елітарне домагання – претендує на російський трон, використовуючи зовнішню подібність до покійної імператриці Єлизавети: «Вірте, я вийду з мізерності, темрява розсіється... я вірю у свою зірку» [6, с. 400, 401]. Княжна вважає, що покликана відродити батьківщину, що вона відмічена промислом, вибрана до чогось особливого. Навіть під арештом вона заявляє прямо й відверто, що звикла вважати себе царською особою.

Герой роману Т. Дразера «Фінансист» Френк Каупервуд чітко формулює свої домагання та життєві настанови. Його формула: «Мої бажання – насамперед» [9]. У Каупервуді втілювалась вдача, сила, шанобливі прагнення, шляхетність та щастя, він був величчю та гордістю сімейства Каупервудів. Предметом його елітарних домагань постають гроші як засіб контролю над розподілом благ, засіб досягнення пошани, могутності, влади.

Клайд, герой іншого роману Т. Драйзера «Американська трагедія» намагався досягти впливового становища у суспільстві, багатства, розкоші [7].

Герой твору А. Камю Жан-Батист Клеманс відмічає, що елітарні домагання – це важливий стимул діяльності та боротьби, бо він сам мав «відчуття своєї правоти, задоволеність перемогою над супротивником та повагу до самого себе... все це потужні пружини, які допомагають вистояти у боротьбі та навіть йти вперед» [10, с. 389]. Його самовпевненість настільки велика, що він вихвалявся власною натурою – бездоганністю у професійній діяльності, ввічливістю, благодійництвом тощо. Він відмовлявся від нагород, тому що «мітив вище», на «верхівку шляхетності». Він міг жити лише на тій верхівці та почуватися вільно тільки тоді, коли збирався нагору. Навіть у життєвих дрібницях йому завжди хотілося бути вище за інших. Цим підкреслюється соціальність елітарних домагань, тому що, щоб бути вище за інших, треба «мати» інших, тобто оточуючих людей, саме соціальне середовище, суспільство.

Потяг до краси та гедонізму у Доріана Грея доходить до патології, він навчився тратити життя, пізнав пороки у досконалості [15].

Для Чичікова в романі «Мертві душі» характерно постійне бажання багатства, добробуту та увічнення власного прізвища [3].

У ході подальшого аналізу виявилось, що розвиток елітарних домагань у підлітків та юнаків має досить різко окреслений фазний характер. У даному дослідженні було виявлено три фази, які по-різному впливають як на самі елітарні домагання, так і на відповідну поведінку героя.

Перша фаза елітарних домагань – *фаза невизначеності*, котра характеризується наявністю неясних та несформованих елітарних бажань особистості та емоційно заряджених сильних прагнень до світлого та високого майбуття, але ці бажання та прагнення не мають визначеної форми та ще не наповнені конкретним змістом. У той же час особистість вже усвідомлює свою відмінність від інших у даному сенсі, вважає себе достойною особливого життя, відмінного від життя інших осіб, має високу самооцінку, нерідко зумовлену соціальним середовищем та вихованням. За відсутності відповідного середовища у дитинстві та юнацтві бажання зайняти якнайбільш високе місце у суспільстві, виділитися на тлі інших має протестний характер. Так, наприклад, відбувалось у героя роману Т. Драйзера Клайда Грифітса, який походить з родини бідних релігійних діячів та протестує проти наявних умов життєдіяльності, котрі його аж ніяк не задовольняють [7]. У романі «Мертві душі» Чичіков також виходить з неблагополуччя, туги та бідності [3].

У цей період найбільшого значення набувають погляди оточуючих чи вихователів на здібності, таланти та особистість взагалі підлітка чи молодого людини. Чим більше задоволення вкладено у погляди, думки та висловлювання оточуючих, тим більший вплив вони мають на підвищення її самооцінки, формування подальшої мотивації та вираження ціннісних орієнтацій. Так, не можна не помітити вплив заможного та успішного дядька на героя роману І. Гончарова; вплив молодих службовців готелю та рідного дядька на бажання Клайда з «Американської трагедії» стати досвідченим чоловіком у світських справах та розкішному житті; вплив світу багатих й знатних людей, котрий зазнав герой О. Уальда Доріан Грей; вплив батька-фінансиста на Френка Каупервуда в романі «Фінансист».

При тому бажання особистості дещо перебільшені – в основному це мрії про найвищі подвиги, славу, любов, благородну працю. У цей період життєва мета ще не визначена, не має вербальної форми й не сформована як основна мета життя. Так, герой І. Гончарова Олександр на питання свого дядька про його мету не відразу формулює свої міркування, очікування та сподівання, опираючися лише на свої почуття. Він знає, що мріяв займатися письменництвом, але ще не впевнений у своїх талантах [4].

Кризисний стан може бути викликаний наявністю несприятливих сімейно-побутових умов життя та наявними елітарними домаганнями особистості.

Цю фазу можна з упевненістю назвати *фазою інкубації*. Завершенням її є вихід (від'їзд, втеча) зі звичного середовища, яким часто є родинне гніздо, сім'я, первинне місце перебування.

Друга фаза розвитку та динаміки елітарних домагань – *фаза вибору*. На цій фазі особистість уперше зустрічається з труднощами та перепонами на шляху здійснення вмотивованих бажань. Зміна середовища приносить не тільки труднощі адаптації до іншого, раніше не спробованого життя, але й надає перші екзамени самовпевненості, самооцінці. Головна тема цієї фази – іспит. Стійкість первинної елітарної мотивації перевіряється у реакціях особистості на вдачу та поразку, через подолання – нездолання визначених бар'єрів. Тут нерідко має місце досить сильна фрустрація, яка супроводжується регресивними реакціями відмови від діяльності, від подальшої активності у досягненні мети, надмірною емоційністю тощо.

Ймовірна життєва криза з переоцінкою попередніх, прийнятих у підлітково-му та юнацькому віці цінностей. Може спостерігатися втрата мети, її різка зміна чи поступове затухання.

Завершенням другої фази є визначеність елітарних домагань у тому чи іншому напрямі діяльності та численні спроби діяти у різних сферах суспільного життя. Треба зауважити, що фрустрації, отримані на фазі вибору, можуть спонукати особистість до відмови від подальшої діяльності. Якщо цього не спостерігається, то можна говорити про настання останньої третьої фази у динаміці елітарних досягнень.

Серед реакцій на поразку можна визначити чотири види реакцій:

1. Стійка реакція (без зміни елітарних домагань та сподівань). Таку стійкість та непохитність демонструє княжна Тараканова у романі Г. П. Данилевського, переконання та домагання якої не змінили ні зради, ні арешт, ні погрози та прохання [6].

Фінансиста Каупервуда (героя роману Т. Драйзера «Фінансист») навіть сильна поразка не змінила як особистість в його цілеспрямованості й вираженому протязі до успіху, до активної діяльності. Елітарні домагання героя залишилися непошкодженими й такими ж цілісними, що й надалі мотивували поведінку героя. Герой потерпає від банкрутства, підлягає суду, сидить у в'язниці. Він розуміє, що його мріям про багатство та славу нанесено розгромний удар, а може бути й кінцева поразка. Але стійкості, сили духу та впевненості в нього не бракувало й при невдачі [9].

У героя роману Гоголя «Мертві душі» Чичікова кар'єра драматична. У ній кілька зривів та падінь, при котрих інший зламав би шию. Але йому всюди й завжди вдається випрямитися, піднятися ще вище. Він не ображається на невдачі, а шукає перед усім користі та покращення свого становища [3].

2. Друга реакція на невдачу – реакція зниження рівня домагань та загальної активності. Герой роману І. Гончарова «Звичайна історія» після невдачі сходиться «декілька сходинами нижче», тобто суттєво знижує свій рівень домагань, його психічний розвиток не тільки не продовжується, але зупиняється, а потім – інволюціонує. Сильна фрустрація не викликає бажання підвищувати рівень домагань, ставлячи все нові та складніші завдання, а, навпаки, її дія носить пригнічуючий характер. Життєва мета відсутня, коло інтересів звужене, знизилася загальна активність. А спроба «піднятися нагору» для героя завершилася нічим. Він повертається додому, у провінцію, де переосмислює своє життя, свої цінності, шукає нові цілі. Потім він повертається до Петербурга, але іншою людиною, людиною, яка повністю заборонила собі емоційну сферу, почуття, дії, основані на почуттях. Він стає раціональною прагматичною людиною і досягає успіху, але платить за це досить дорого – кращими душевними прагненнями [6].

3. Посилення зосередженості, концентрація на виконанні власного «завдання». Прикладом цієї реакції є історія Рафаеля – героя роману «Шагренєва шкіра». Рафаель зостається зовсім один у двадцять два роки – наодинці зі своїми думками, без коштів, без майбутнього. Як вважає сам герой, такі події зламали його долю, на інший устрій наставили душу й поставили у край хибне соціальне становище. Зміна у соціальному стані, судова поразка, смерть батька, невільна замкнутість через нестатки коштів призвели до змін у характері героя, він став холодний та замкнутий. Посилують його фрустраційні реакції наявний конфлікт між елітарними домаганнями, які нікуди не поділися, оскільки герой твердо впевнений, що народжений для великих справ, та дійсністю, яка не дає ніяких підстав для їх здійснення. До героя навіть приходять суїцидальні думки. Але через деякий час відбувається переоцінка подій життя у залежності до властивостей та здібностей особистості героя. Той порядок речей, який йому здавався нещастям, розвинув у ньому прекрасні здібності, котрими він потім пишався. Та й надмірна чуттєвість стала досконалим органом волі, більш високим, ніж жадоба пристрасі. Відторгненість від людей розвинула проникливість у світ їхніх думок та почуттів. Вирок, винесений світом, коштував герою гірких сліз, але цей іспит приніс плоди.

Порятунок героя приводить його до явища шагреневої шкіри, яка є символом поєднання можливостей людини у здійсненні бажань та обмеженості ресурсів (простору, часу тощо) для їх здійснення [1].

4. Четвертий вид реакції – втеча. Ця реакція виявилася характерною для героя твору Т. Драйзера «Американська трагедія», типовою реакцією якого на небезпеку та критичні обставини стає втеча з родини, рідного міста тощо. У складних обставинах герой скоріше пливе за течією, ніж діє рішуче [7].

Третя фаза – *фаза спроб досягнень*. Перевірка здібностей людини, початок якої, власне, можна спостерігати ще на першій та на другій фазах розвитку елітарних домагань, на третій фазі найважливе. У цей період й визначається те, наскільки адекватною була сформована у дитинстві та підлітковому віці самооцінка, тобто наскільки вона відповідає здібностям молодой людини діяти у складних для неї на даний час соціальних умовах, враховуючи труднощі первинної адаптації та характерологічні властивості особистості.

Кризисний стан особистості на цій фазі розвитку елітарних домагань викликаний нерідко конфліктом між пристрастями (надмірною жадобою, коханням, потягами, страхом) та раціональною розумною стратегією досягнення згідно з наявними елітарними домаганнями.

Велике значення в процесі реалізації елітарних домагань особистістю відіграє вміння встановлювати ефективні взаємозв'язки з іншими, розвинені комунікативні здібності. Так, Френк Каупервуд («Фінансист») володів даром привітного та невимушеного спілкування, що допомогло йому завоювати довіру впливових людей та зробити кар'єру [9]. Клайд («Американська трагедія») завдяки своїм манерам та комунікативному таланту здійснює свою мрію – потрапляє до кола «золотої молоді» [8].

Наявність освіти та інтересів також позитивно впливає на реалізацію елітарних домагань. Тому обізнаність Олександра Авдусєва («Звичайна історія») у політиці, економіці, філософії, археології, літературі [4]; вміння розмірковувати, володіння мовами, літературна обдарованість героя О. де Бальзака [1] значно полегшували їхній шлях до своїх мрій та поставлених завдань.

Висновки. Аналіз поведінки героїв художніх творів (за даними визначених раніше художніх творів) дає можливість простежити виникнення та динаміку розвитку елітарних домагань у підлітків та юнаків, особливо під впливом сімейного середовища та значимих (впливових) інших, а також основних цінностей особистості, мотивацію окресленої поведінки, скласти характерологічні портрети героїв із визначеними елітарними домаганнями.

Процес зародження та становлення елітарних домагань особистості має такі фази: фаза невизначеності (інкубації), фаза вибору та фаза спроб досягнень. При цьому у разі виникнення на другій фазі невдачі чи фрустрації можливо виникнення чотирьох типів реакцій на поразку: стійка реакція без зміни домагань, реакція зниження рівня домагань, посилення зосередженості й концентрації на поставлених цілях або втеча.

Елітарні домагання надзвичайно різноманітні за змістом. Це й прагнення до влади, слави, досконалої краси й насолоди та довершеної досконалості у професійній діяльності, прагнення багатства, статусу вищого рівня у суспільстві тощо: це вмотивоване бажання мати чи бути.

У кожному випадку виникнення елітарних домагань можна встановити вплив оточення, родини чи «вчителя» (впливової особи) на розвиток елітарних домагань, їх вербальне формулювання, програмування згідно з ними власної поведінки персонажу. Таким чином можна припустити, що самі елітарні домагання є більшою мірою продуктом соціальних відносин, та меншою мірою результатом властного характеру та обдарованості. Останні скоріше впливають на здійснення поведінки згідно з поставленими особистістю цілями.

Фінансові домагання мають дещо іншу психологічну природу, ніж елітарні домагання пошани, відомості, слави, влади. Основними цінностями у випадку елітарних фінансових домагань є стабільне фінансове благополуччя, наявність великої кількості грошей, золота, коштовностей у володінні, прибуток тощо.

Сімейний, соціальний стан та заможність родини не суттєво впливають на виникнення елітарних домагань підлітка чи юнака, але у випадку заможності та високого соціального стану провідним у виникненні елітарних домагань стає почуття самопереваги (перевершеності), в іншому разі спостерігається протестний характер елітарних домагань особистості, викликаних почуттям незадоволеності, меншовартості у порівнянні з іншими людьми; також спостерігається певна залежність між рисами особистості, інтелектом та наявністю елітарних домагань.

Бібліографічні посилання

1. **Бальзак О. де.** Шагреневая кожа; Обедня безбожника / О. де Бальзак; пер. с фр. – М. : Худож. л-ра, 1984. – 112 с.
2. **Бороздина Л. В.** Исследования уровня притязаний / Л. В. Бороздина. – М. : Психология, 2000. – 137 с.
3. **Гоголь Н. В.** Мертвые души. Поэма / Н. В. Гоголь. – М. : Худож. л-ра, 1968. – 432 с.
4. **Гончаров И. А.** Обыкновенная история / И. А. Гончаров. – М. : ОГИЗ, 1949. – 144 с. – (Избранные сочинения / И. А. Гончаров).
5. **Горностай П. П.** Жизненные притязания личности: Драматургическая модель / П. П. Горностай // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – Вип. 8(11). – К., 2004. – С. 31–40.
6. **Данилевский Г. П.** Княжна Тараканова / Г. П. Данилевский. – Махачкала : Дагучпедгиз, 1989. – С. 383 – 494. (Мирович. Княжна Тараканова. Сожженная Москва: Романы / Г. П. Данилевский).
7. **Драйзер Т.** Американская трагедия. Роман. Ч. 1. / Т. Драйзер; пер. с англ. – М. : Худож. л-ра, 1986. – 352 с.
8. **Драйзер Т.** Американская трагедия. Роман. Ч. 2. / Т. Драйзер; пер. с англ. – М. : Худож. л-ра, 1986. – 367 с.
9. **Драйзер Т.** Финансист. Роман / Т. Драйзер; пер. с англ.. – Мн. : Оракул, 1992. – 528 с.
10. **Камю Альбер.** Падение / Альбер Камю; пер. с франц. – М. : «Прогресс», 1969. – С. 379–460. (Камю Альбер. Избранное).
11. **Ларіна Т. О.** Роль життєстійкості у формуванні життєвих домагань особистості / Т. О. Ларіна // Наукові студії з соціальної та політичної психології. Вип. 16(19) – К., 2007. – С. 34 – 39.
12. **Левин К.** Уровень притязаний / К. Левин, Т. Дембо, Л. Фестингер // Психология личности / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. – М., 1982. – С. 56 – 82.
13. **Леонгард К.** Акцентуированные личности / К. Леонгард; пер. с нем. – К. : Вища школа, 1981. – 390 с.
14. **Пелевин В. О.** Ампира В : роман / В. Пелевин. – М. : Эксмо, 2006. – 416 с.
15. **Поддубный О.** Оскар Уайльд / О. Поддубный, Б. О. Колесников // Уайльд. О. Избранное / О. Уайльд. – М. : Просвещение, 1990. – С. 360 – 377.
16. **Титаренко Т. М.** Домагання особистості в контексті ефективного життєздійснення / Т. М. Титаренко // Наукові студії з соціальної та політичної психології. Вип. 18(21). – К., 2007. – С. 54 – 61.

Надійшла до редколегії 20.04.2011.